

VARGA ILONA

**KATONAI SZOLGÁLAT ÉS A XVI—XVII. SZÁZADI
OROSZ URALKODÓ OSZTÁLY RÉTEGZÖDÉSE
A BESOROLÁSI PRIKAZ DOKUMENTUMAINAK TÜKRÉBEN.**

130w

A központosított orosz állam szervezeti felépítésének és működésének megértéséhez fontos a feudális uralkodó osztály szerkezetének vizsgálata. A vizsgálódás azért is érdekes, mert a korabeli közép-európai- és magyar rétegekkel az orosz feudálisok nem minden vonatkozásban állíthatók párhuzamba. A szolgáló nemesség a föld tulajdonjogának az európai országoktól eltérő rendszerén nyugszik. A rendszer kialakulása pedig a történelmi előzményekkel és a központosított orosz állam kialakulásának körülményeivel van összefüggésben. Jelen cikkben az orosz szolgáló nemesség rendszerének kialakulására és a XVII. század első felében tapasztalható vonásaira szeretnénk felhívni a figyelmet a számunkra elérhető dokumentumok és történelmi feldolgozások alapján. Ezzel, ha a szovjet feldolgozásokon túl újat nem is tudunk adni, talán néhány olyan vonásra hívjuk fel a figyelmet, amely az orosz feudális osztály és társadalom fejlődésvonalának megértését elősegíti.

A részfejedelemségek önállóságának fokozatos felszámolásával függ össze a szolgálati rendszer kialakulása Oroszországban. A moszkvai nagyfejedelem szolgálatába állva a részfejedelmek nem vesztik el teljesen függetlenségüket. Családi birtokaik örökjogon tulajdonukban maradnak, és saját katonai kíséretüktől sem fosztja meg őket a nagyfejedelem. A vazallitási kapcsolat keretében joguk van más fejedelem szolgálatába állni, bár ezt már II. Vaszilij 1548-ban tiltja a hatalma alá került részfejedelmeknek.¹ A központi hatalomhoz kötődő szálak erősödését mutatja Daniil Mihajlovics Holmszkij herceg 1474-ből származó kötelezvénye: „Én Daniil knyáz az én uramat, Iván Vasziljevics nagyfejedelemet és gyermekeit szolgálom élete végéig, és nem távozom az uralkodótól és fiaitól senkihez. Hűséggel leszünk hozzá és fiaihoz mindig mindenben, rosszat nem gondolunk, nem akarunk semmiben . . .”² III. Iván és III. Vaszilij harcai a részfejedelmekkel azt mutatják, hogy a moszkvai nagyfejedelem főhatalmának elismertetése csak a XV—XVI. század fordulóján fejeződött be.

A központi hatalom kialakulása a tartományi arisztokrácia önállóságát felszámolja, de politikai hatalmát és befolyását csak korlátozza, mert a tartományurak örökbirtokaik mellett az arisztokrácián belül is megőrzik kiváltságos helyzetüket. A nagyfejedelem szolgálatába állva bekerülnek tanácsadó testületébe, tehát a részfejedelmi hatalom feladásával egy nagyobb hatalom részeseivé válnak. Ez nincs

¹ М. Л. Павлов—Сильванский: Государевы служилые люди. Соч. т. I, СПб. 1909, 42. 1.

² Уо. 43. 1.

ellentmondásban azzal, hogy a részfejedelmek közül többen csak a kényszerítő körülmények hatására állnak a központosító nagyfejedelem szolgálatába. A moszkvai nagyfejedelemség hatalmának és területének növekedésével gyarapodnak a nagyfejedelmet szolgáló hercegi (részfejedelmi származású knyáz) és bojár családok és megindul köztük a harc az állami, katonai pozíciók megszerzéséért. A nagyfejedelem régi szolgálatra visszatekintő moszkvai vazallusai, bojárjai a tartományokból Moszkvába kerülő fejedelmi családokkal találják magukat szemben. Az elsőséget a származás előkelősége biztosítja. Az orosz származási arisztokrácia mellett Litvániából is jönnek III. Iván szolgálatába neves familiák, amelyek származásukat Gediminig vezetik vissza. A pozícióharc módosult formában fejezi ki a részfejedelmek harcát, amit a központi hatalom saját hasznára fordít, mint ahogy az egyetiséssel szembehelyezkedő fejedelmek földjeit is kisajátítja.

Az örökbirtokos arisztokrácia a nagyfejedelem szolgálatában Moszkvában él, földjeitől távol, költségesebb életformában. A családtagok között osztódik a birtok és egy részük elszegényedik, földjeik zálogba, eladásra kerülnek. A helyzetet haszonélvezői a monostorok, mint az elzálogosított birtokok új gazdái.³

A kiváltságos helyzet fenntartásának eszköze a *mesztnyicsesztvo*, amely a származási arisztokrácia elsőségét biztosítja a hatalom rendszerében. A XV. században a központosítás lényegében befejeződik és az uralkodó osztály különböző csoportjaiban megnyilvánuló ellentétek a centralizáció formáját határozzák meg. Privilegiumaik védelme a cél. A származás előkelősége alapján töltik be a funkciókat minden területen. Az alacsonyabb szolgálat nem csökkenti a tisztességet, csak abban az esetben, ha a tekintélyesebb családot kevésbé előkelő időzné meg. A helyzetet még bonyolítja, hogy a családtagok korát számbavéve az idősebbeké az elsőség.⁴ Mint rendszer, a mesztnyicsesztvo a reguláris, szolgálati viszony szabályozója a hadi, adminisztratív és udvari szolgálatban.⁵ Eredete visszanyúlik a széttagoltság időszakába. Az arisztokrácia privilegiumai fenntartásának eszköztét látja benne, amely a feltörekvő új familiák ellen védelmet biztosít, a központi hatalom pedig a nagybirtokos familiák korlátozásának, az arisztokrácia megosztásának eszközeként szeretné felhasználni. Dokumentumok alapján a mesztnyicsesztvo rendszerét a XVI. század közepétől tudjuk figyelemmel kísérni, amikor az 50-es években IV. Iván rendelkezésével „Besorolási könyvek” rögzítik az előkelőség sorrendjét. Az intézményen nem történik lényeges változtatás, de kiterjesztik a nyilvántartást a szolgálat során alacsonyabb sorból felkerült egyénekre. Tehát IV. Iván idején a felső réteg befolyása úgy „csökken”, hogy létszáma bővül. A kibővítés a rangban alig alacsonyabb felső dvorjan rétegből történt; ami azért volt lehetséges, mert a bojárság és a felső dvorjanság között nem volt éles határvonal.⁶ A pillanatnyi érdek, az uralkodóhoz való közelség is befolyásolja a rangsorolást. Így Adasev az „Új évek évkönyvében” (Letopiszec let novüh) az 1553—1555-ös években családját az uralkodó családfájából származtatja, de az 1556-os besorolási könyvben a bojár és okol'nicsijek között már a felsorolás végére kerül.⁷ A mesztnyicsesztvo ideológiai alapja a származási előkelőség vezető szerepe. A rangok szigorú meghatározása alapján biztosítják a privilegiumokat, és ennek megfelelően igazolódik

³ Uo. 50—52. l.

⁴ Uo. 66—67. l.

⁵ С. О. Шмидт: Местничество и абсолютизм. Абсолютизм в России, сбор. статей. М. 1964, 172. l.

⁶ Uo. 168. l.

⁷ В. И. Буганов: Разрядные книги последней четверти XV начала XVII веков, М. 1962, 168. l.

az uralkodó elsősége. Rettegett Iván idejében kialakul az elmélet, hogy a Rurik dinasztia Augustus Caesar és a bizánci császárok leszármazottja. Iván autokratikus főreksvéinek igazolása is ebből következik: személyes méltósága alapján minden alattvalója rabszolgája (holopja) az uralkodónak.⁸

A katonai és adminisztratív szolgálatra is a származási előkelőség alapján nyernek beosztást a szolgálok, de a szolgálati karrier lehetőséget nyújt a felemelkedésre, amelyre IV. Iván idején szélesebb mértékben van példa. A feudális uralkodó osztály tagolódása a következő a XVI. században.

Származás alapján szolgálok:

1. dumai szolgálok (bojár, okol'nicsij, dumai dvorján)
2. moszkvai szolgálok (az udvari adminisztratív és katonai szolgálatban)
3. városi szolgálok (tartományi nemesség adminisztratív és katonai szolgálatban)

Sorozott szolgálok: sztrelecek, kozákok, puskások, lovasok, katonák.⁹ Széles réteget alkotnak, amely a feudálisok alsó tömegeként nem adózik, a szolgálati föld, vagy pénzbeli ellátmány képezi megélhetése alapját. A születési arisztokráciába csak kivételes esetben tud felemelkedni.

Az orosz feudális uralkodó osztály rétegei között tehát az első határvonaaalt a származási és sorozott szolgálok szerint kell megvonni. A felső réteg a besorolás alapján védi pozícióit az alsóval szemben, de a születési arisztokrácia alsóbb (városi szolgálok) csoportjával szemben is. Az alacsonyabb kategóriába soroltak szeretnének feljebb jutni, de a mesztnyicsesztvo szabályai ezt akadályozzák. Tehát a mesztnyicsesztvo nemcsak a kiváltságos helyzet biztosítója, hanem a feltörekvő nemesek érvényesülésének, az osztálybázis kiszélesítésének akadályozója is. Amint a központi hatalom fejlődése és a tárdasalmi erőviszonyok alaulása szükségessé teszi, a mesztnyicsesztvot mint akadályozó rendszert megváltoztatják. A változás a születési arisztokrácia bizonyos kiegyenlítődési folyamatával és a XVII. századi katonai reformokkal van összefüggésben.

A dumai, moszkvai és városi szolgálok ügyeivel, katonai és adminisztratív szolgálati beosztásával, szolgálati adományaik nyilvántartásával a *Besorolási (Razrjadnij) Prikáz* foglalkozik. A hivatal kialakulása összefügg a szolgálati rendszer kibontakozásával. A szovjet történészek a létrejöttét a XV. század első harmadára teszik.¹⁰ Működését a fennmaradt dokumentumok alapján csak a XVI. század második felétől tudjuk figyelemmel kísérni 1711-ig, amikor I. Péter reformjai során felszámolják. A meglevő dokumentumok a hivatal országos méretű és sokrétű tevékenységéről tanuskodnak. Az akták ezrei a szolgálok mindenféle felmerülő ügyével foglalkoznak. A továbbiakban a szolgáló nemesség szerepére és tevékenységére a Besorolási Prikáz aktáinak gyűjteményes kiadásából nyert adatokon keresztül igyekszünk rámutatni.¹¹

A cári udvarnál 1577-ben a bojár okol'nicsij és dvorján szolgálok megoszlása a következő: 7 bojár, köztük hat személy knyáz címmel, 4 okol'nicsij (3 knyáz cím-

⁸ C. O. Шмидт: i. m. 190—193. I. *Vipper*: Ivan Gróznij. Idegennyelvű Irodalmi K. adó, Moszkva, 1947. 46. l.

⁹ *Очерки истории СССР. Период феодализма, XVII век.* М. 1955. 140. l.

¹⁰ А. А. Зимин: О сложении приказной системы на Руси. Доклады и сообщения Ин-та истории АН, М. 1954. вып. 3, 164. l.

¹¹ *Акты Московского государства. Разрядный приказ 1571—1634, т. I.* СПб 1891.

mel), 41 udvari hivatalos betöltő, 30 uralkodói szolgáló (zsil'cü), 160 dvorján (fele knyáz címmel megjelölve) és 189 városi dvorján felsorolása (31 knyáz címmel).¹² A felsorolásból nem derül ki, hogy ezek közül kik a duma tagjai. A bojárok és okol'nicsijek biztosan azok. A 41 személy az uralkodó belső udvartartásához tartozó előkelő származású egyén. Köztük olyan fontos tisztviselők, mint az udvarnok, lovász (mester), aki valószínűleg a bojárok között szereplő knyáz I. F. Msztiszlavszkij fia, a kincstárnok stb., akiknek a cári udvartartásban meglévő feladatköre nem különíthető el az állami feladatoktól, ahogy ezt a korabeli külföldi utazók is látják.¹³ Az uralkodó körül szolgáló 30 személy (zsil'cü) valószínűleg a szűkebb körű testőrség feladatát látja el. Előkészítő iskola ez a felsőbb besoroláshoz.¹⁴ Kotosihin a XVII. század második felében számukat 2000-re teszi. Ő is kiemeli, hogy az előkelő származásúak fiai itt kezdik a szolgálatot. Közülük kerülnek ki az udvari katonai szolgálat vezetői.¹⁵ A felsorolásban szereplő 160 dvorján és az előbbi, a szolgálat speciális megjelölésével szereplő csoport származását és helyzetét tekintve alig különbözik egymástól. A moszkvai dvorjánok rétege az arisztokrácia felső csoportjához tartozik, tehát származás szerint bojárok, de a tisztséget, a bojár címet csak uralkodói adományként viselhetik, mint ahogy a besorolás alapján, de az uralkodó jóváhagyásával nyerik el a bojár titulust és dumai bojár, vagy dumai dvorján rangot a legelőkelőbbek. Valószínű, hogy a „bojárfi” „bojár-jelölt” értelemben volt eredetileg használatban, és a szolgálók létszámának növekedésével nyert tágabb értelmet, jelölve a cári udvarban vagy a cár megbízásából szolgálatot teljesítőket széles tömeget. Az elnevezés: bojárfi és dvorján értelemszerűen azonos csoportot jelöl, de a bojárfi kifejezést korábban használták. Már a széttagoltság idején vannak bojárfiak a fejedelmek szolgálatában, akik elszegényedve kerülnek vazallusi viszonyba. A születési arisztokrácia elszegényedett tagjai a besorolásnál a második kategóriába kerülnek, és az egyesítés folyamán a nagyfejedelem szolgálóivá válva a felső réteg feltöltésének lehetőségét biztosítják. III. Iván pomesztye birtokon telepített szolgálói is ilyen rétegből kerülnek ki.¹⁶ A moszkvai dvorjánok mint megkülönböztetett réteg IV. Iván 1550-es ukája alapján kivételes ezredben szerveződik. A fővárosban szolgálatot teljesítő birtokait Moszkva körül telepítik (70 verszten belül). A csapatokat a távolabbi területekről „jó szolgálókkal” kiegészítik.¹⁷ Besorolásukat a Tüszjacsnüe knigi rögzíti: 1. csoportban 28 bojár és okolnicsij és 33 bojárfi (föld nélküliek), 2. csoportban: 79 bojárfi az ismert familiákból. A 3. csoportban 900 bojárfi, de ezek között is vannak ismert familiák. Szolgálati bitrokuk besorolás szerint: 200—150—100 csetverty szántó (valószínűleg egy szántásban) és hozzá megfelelő kaszáló. A dvorján és bojárfiak válnak az udvari hivatali és katonai szolgálat vezetőivé, az előkelőbb családok a tartományok vajdáivá.¹⁸ A kiválasztott ezredekhez hasonló az opricsnyina megszervezése is (1565—72). A szervezés célja a szolgáló nemesség kiszélesítése a livóniai háború idején. Amikor az opricsnyikok között az árulók lepleződnek, sok neves családból való egyén nyeri el büntetését a vezetők közül.¹⁹ Az átszervezés után az oprics-

¹² Уо. No. 26.

¹³ В. О. Ключевский: Сказания иностранцев о Московском государстве. М. 1916, 70—71. I.

¹⁴ Ф. И. Миллер: Известие о дорянах российских, СПб. 1790, 40—41. I.

¹⁵ Г. Котошихин: О России в царствование Алексея Михайловича, СПб 1840, 18—20. I.

¹⁶ Павлов—Сильванский: i. m. 82. I. és КК.

¹⁷ В. О. Ключевский: История сословий в России, М. 1918, 140—143. I.

¹⁸ Павлов—Сильванский: i. m. 92—94. I.

¹⁹ Yipper: i. m. 171—172. I.

nyik helyett a dvorján elnevezés válik általánossá, mert az opricsnyik kifejezés a visszaélések leleplezésével pejorativ értelművé válik.²⁰

A városi dvorjánok a provinciák szolgáló nemeseinek felső rétegét alkotják. A határvédelem szempontjai szerint szervezik és számuk állandóan növekszik. A védelmi céloknak megfelelően a szolgálókat áttelepítik. Ilyen szolgálati helyre való átcsoportosításról tanúskodik Simeon Bekbulatovics Fjodor cárhoz köldött levele 1585-ben, amely a tverji és novotorzsoki szolgálók Nagy-Novgorodban történő besorolásáról, föld- és pénzzuttatásáról ad számot. Juttatásuk a rangoknak megfelelően változó: Hovanszkij herceg például 800 cset földet és 100 rubelt kap, a tverji és torzsoki dvorjánok juttatása 500—150 cset és 14—8 rubel között váltakozik.²¹ Az Észak-Dél határvonalaiba eső helyeket a XVI. század második felében megerősítik (Tula, Venev, Epifan, Kolomna, Orel, Voronyezs stb.) és a védelmi vonal kitolódásával a szolgálókat áttelepítik új szolgálati földekre.

A központtól távolabbi helyeken egyre kevesebb a felső kategóriába tartozó birtokos és egyre kisebbek a szolgálati birtokok. A keleti területeken kevés a munkakerő és a szolgálati föld egy részét műveletlen („vad”) földben adják.²² A provinciák szolgálói besorolás szerint 3 kategóriába tartoznak: 1. választott dvorjánok, 2. udvari bojárfiak, 3. városi bojárfiak. Besorolásuk katonai szemléken történik.²³

A Besorolási Prikáz dokumentumai arra mutatnak, hogy a városi szolgálók között vannak föld nélküliek is. 1577-ben a pulyivli és rüljani bojárfiak pénzzadomány iránti kérelmét a Besorolási Prikáz moszkvai hivatalában megtárgyalják és úgy döntenek, hogy a pomesztyével rendelkező bojárfiak, minthogy pénzzadományt kaptak 1576-ban, 1580-ig ne kapjanak. A föld nélküli bojárfiak pedig kapják meg pénzzárandóságukat az uralkodó ukáza szerint, ahogy 1576-ban kapták. Így a 167 föld nélküli 877 rubel juttatást kap.²⁴ A pereszlavi bojárfiak szemléjét 1580-ban knyáz Trubeckoj és Dmitreej dják tartja, akiknek panaszkodnak a gyakori szolgálat miatt és felvetik, hogy pénzzadományt nem kaptak. A szemle vezetői három csoportba sorolják a bojárfiakat a származás és szolgálat szerint, 7-6-5 rubel pénzzuttatásukat kézhez kapják. Az újoncokat három csoportba sorolják, szolgálati földjük 250, 200, ill. 150 csetverty, de pénzzuttatást nem kapnak.²⁵ A területi egységek központjában megtartott szemléken a katonák összeírását, új szolgálók nyilvántartását, vagy szolgálati átcsoportosításokat is végeznek. A szolgálati helyek és a városi szolgálók vezetőinek beosztása évenként megtörténik a Bojár дума döntése alapján.²⁶

A területeken a katonai vezetők a vojevodák, de nem minden csapat tartozik a hatáskörükbe. 1577-ben tárgyalja a Besorolási Prikáz különböző városok bojárfiainak kérelmét. Panaszuk a következő: a tavasszal a djákok az első csoportba (sztatja) sorolták őket, de a vojevoda más ezredbe tette őket szegény, lónélküli bojárfiakkal együvé, „akik nekik az ezredben nem alkalmasak.” N. R. Jurjev bojár és V. Scselkalov dják a panaszt meghallgatva azt javasolják a cárnak, hogy a lengyel határterületen levő városokban a bojárfiak mindhárom csoportját a vojevodák hatásköréből a Besorolási Prikázhoz tegyék át a vezetőkkel együtt, és a cári ukáz

²⁰ И. И. Полосин: Социально-политическая история России XV нач. XVII в. М. 1963, 182—184. l. *Viprer*: i. m. 173. l.

²¹ *Акты Московского государства*: № 30.

²² П. — Сильванский: i. m. 96—98. l.

²³ *Ключевский*: i. m. 156—158. l.

²⁴ *Акты* . . . , № 21.

²⁵ Уо. No. 33.

²⁶ Уо. No. 27.

szerint lássák el szolgálati földdel és pénzzel.²⁷ A prikázhoz való áttételnél valószínűleg a határmenti teületek katonai fontossága játszik szerepet.

A kozákok nem tartoznak a szolgáló nemesség különböző rétegeihez. Mint katonai jelentőségű elem, a kozákság a XV. század közepén alakul ki katonáskodó szegényparaszt és holop (szabad költözésű joggal nem rendelkező kötött jobbágy) csoportokból a határmenti területeken. A tatár iga miatt erősödik a déli sztyep-pékre való beáramlásuk és a Dnyeper vidékén alakulnak kozák telepek. A XVI. század folyamán a Don mentén is kozák telepek alakulnak a súlyosbodó terhek elől menekülő jobbágy csoportokból.^{28*} Az orosz állam védelmi célokra szervezeten a XVI. század második felétől használja fel a kozákságot. Feladatuk a határterületek védelme, a kialakított őrhelyeken állandó katonai szolgálatot teljesítenek. 1613-tól külön hivatal — Kozákok Prikáza — foglalkozik az ügyeikkel. A Besorolási Prikáz iratai alapján a kozákok jelentőségének növekedésére következtethetünk a hadseregben. Besorolásuk, ellátásuk szolgálati földdel és pénzzel a szolgáló nemességnél kialakult rendszer alapján történik, de járandóságuk kisebb a bojárfaékinál. A Besorolási Prikázhoz 1577-ben a lengyel határterületről lovas-kozákok fordulnak kéréssel. Őrszolgálatukat a Don, Mecs, Szoszna folyó és más határterületeken tartják, ahová rjazanyi bojárfiak érkeztek szolgálatra. Ezeknek szolgálati földje az alsó besorolásban 50 cset²⁹ és pénzjuttatást is kapnak. A kozákok kérése, hogy a bojárfiakhoz hasonló ellátmányt kapjanak pénzben és szolgálati földben. A Sztrellec Prikáz előterjesztése szerint több ezer fő ellátásáról van szó. A Besorolási Hivatal bojár-tanácsa úgy határoz, hogy az eddigi 20 csetvety földhöz még 30-at kapjanak és emberenként 3 rubelt, hogy az őrszolgálatban jó lovak nélkül ne maradjanak.²⁹ Tehát ellátásuk kb. megegyezik a bojárfiak legalacsonyabb rétegének ellátásával.

A szolgálati föld növelésére a XVI. század végén kevés lehetőség van, mert a létszámukban megegyező szolgálók ellátására az állami földeket kell igénybevenni. A lengyel—svéd intervenció, illetve a Bolotnyikov felkelés miatt kialakult helyzet — az ún. zavaros évek időszakát — nehéz nyomon követni a Besorolási Prikáz aktái alapján. A hivatal működik, de az akták egy része tönkremegy, és csak a Romanovok idején gyarapodik egyre nagyobb ütemben.

Az újoncok besorolása két módon történik: vagy a szolgálatból kiöregedett apja helyét és szolgálati földjét kapja a bojárfi, vagy új embereket sorolnak be a szemléken a származásuknak és szolgálatuknak megfelelő helyre. Ilyen besorozásra példa 1601-ből a Novgorod öt körzetében (pjatyina), Toropec, Holm, Rusztözsev, Luck és Nyevlja-ban tartott szemle. A jelentkezőket kikérdezik, melyik csoportba, familiába tartoznak, van-e köztük szegény (hudüj), aki nem léphet szolgálatba, papi- vagy jobbágyfi, bojárhi holop, monostori szolga, valamely város (közösség) eltartottja, vagy a szolgálatból kitiltott egyén.³⁰ Az 1606-os szemlén az epifani új dyorján és bojárfiak besorolásán is hasonlóak a szolgálatból kizáró okok: hamis adatokkal ne jelentkezzenek, poszadlakót, kresztjánt, holopot szolgáló fia-bátyja-vagy családtagjaként ne nevezzenek.³¹ *A katonai létszám növelése mellett sem kerül-*

²⁷ Uo. No. 20.

²⁸ *A. B. Чернов: Вооруженные силы русского государства в XV—XVII в. в. М. 1954, 29. l.*

* A déli területeken élő kozákság az egyesítés előtt nem tartozik a szervezett katonai erőhöz, de a védelmi feladatoknak megfelelően időnként ellátmányt kapnak (pénz, posztó, lőszer).

²⁹ *Акты . . .*, № 41.

³⁰ Uo. No. 40.

³¹ Uo. No. 44.

het sor arra, hogy adózó jobbágyi állapotú elemek a katonai szolgálók sorába kerülhessenek.

A városi szolgálók besorolása 5 alcsoportba (sztatja) történik, 300—100 cset'-ig terjedő földdel. De aki 150 cset'-ig földet birtokolt eddig, további földterületet nem kaphat.³² A besorolás nem egységes. A rjazanyi püspök bojárfiat 6 csoportba sorolják 300—100 cset' földdel és 10—15 rubelig terjedő pénzzuttatással, „... és akinek az uralkodói pénzárandóságot odaadták és pomesztye részét rendezték, az mind tizenkét feliratott.” Tehát az uralkodó szolgálatában állnak, de az oklevélből nem derül ki, hogy a püspökkel milyen kapcsolatuk van, ill. miért nevezik a püspök bojárfiainak őket.³³

A szolgáló nemesség rétegződése legegyszerűbben a katonai szervezet alapján figyelhető meg, ahol a vezető szerepet a bojár-dvorján réteg tartja a kezében a mesztnyicsesztvo által biztosított elsősége alapján. Ez nem jelenti azt, hogy a mesztnyicsesztvo feladata csak a katonai rend biztosítása volna, mert a felső réteg elsősége érvényesül az adminisztráció és a cári udvar rendszerében is. A feladatkötrök specializálódása a XVII. század folyamán tovább fejlődik, és a vezetés a felső réteg kezében marad. A katonai szervezet a XVI. század folyamán a központi hatalom minden centralizációs törekvése ellenére (kiválasztott ezredek, opricsnyina) magán viseli a nemesi felkelés egyes, Közép-Európában ismert jegeit. A bojárrok, a moszkvai dvorjánok és a provinciák dvorjánjai a hivatali ügyintézésben is részt vesznek és a hadsereg tömegét adó bojárfiak és sorozott szolgálók földjeiken gazdálkodnak, és a szolgálati beosztásnak megfelelően csak idejük egy részét töltik őrszolgálatban, vagy háború esetén mozgósítják őket. Felszerelésükről maguk gondoskodnak, és így fegyverzetük nem egységes. Mozgásuk nehézkes, mert szekérrel és katonai szolgálókkal kell hadba vonulniuk. A központi hatalom rendszerének időszakos gyengülése maga után vonja a zavaros években a fegyelem lazulását is. Erről tanúskodik Mihail Fjodorovics cár 1614-ben kiadott ukája, amely utasítja a Pomesztnüj Prikázt, hogy a moszkvai városi dvorjánok és városi bojárfiak, akik a harcok során Novgorod alá nem vonultak fel, elvesztik pomesztye földjük felét. Akik örök-birtokkal is rendelkeznek, azoktól egész pomesztye földjüket el kell venni. Akik ott voltak, de megfutottak, azoktól elveszik a pomesztyéjük harmadát. A vajdák jelentései is panaszkodnak a bojárfiak engedetlenségéről.³⁴

A haderő korszerűtlenségét és a szolgáló nemesség differenciálódási folyamatát a XVIII. század 20-as éveiben a kormány katonai reformokkal korrigálja. A városi dvorján-, bojárfi és sorozott szolgálók helyzetéről az 1625-ös összeírások adnak képet. Az összeírásokat, katonai szemléket és általában a megélnékült katonai tevékenységet a háborús készülődés indokolja, amely az intervenció háborúk alatt elszakított területek visszaszerzésére irányul. Egymást érik az utasítások a szolgálati felkészülésre az ország különböző területein: vegyék lovaikat, élelmet és tartalékot biztosítva legyenek készen a szolgálatra. Akik nem mennek azonnal szolgálatra, pomesztye és votcsina birtokukat el kell venni.³⁵ A következő adatokat 1626-ból a különböző területek szolgálóinak differenciálódására hozzuk fel példaként. Az anyagból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mert az akta hiányos és az összeírások nem egységes szempontok alapján történtek. Tehát csak azokat a helyeket emeljük ki, ahol a szemlén megjelentek és távolmaradók.

³² Uo. No. 40.

³³ Uo. No. 41.

³⁴ Uo. No. 89., 114., 117.

³⁵ Uo. No. 181., 182., 184.

arányából következtethetünk a szolgálok alsó rétegének helyzetére. Mcenszkben megjelent a szemlén 816 ember és hiányzott 86, ezek szegények, föld nélküliek. Cserkasszkij knyáz szemlén megjelent 728 dvorján, bojárfi, tatár szolgálok. Nem jelent meg 16 kolomnai (ebből 12 szegény, föld nélküli, de négynek volna módja a szolgálatra); rjazanyi 54 hiányzik (ebből 24 szegény és föld nélküli, van aki az udvarok körül csavarog, 2-nek a telke pusztja). A rjazanyi pomescsik-kozákokból 20 hiányzik a szegénység miatt. Alatürből nem jelent meg 23, ebből 10 szegény és föld nélküli, 11 kozák hiányzóból 9 szegény. A temnyinovszki tatároknál 162-ből hiányzik 38 (12 szegény, 9 kóborol, de 6-nak volna módja a szolgálatra). Kaszimi és kadomszki tatár: 269 — hiányzik a szemlén 82 (48 szegény, 13 elhagyta a szolgálatot a szegénység miatt). A hiányzásnak ez az aránya az összeírásban felsorolt helyekre nem mindenhol jellemző, mégis szigorú rendelkezésekkel zárul a jelentés: a szemlékről hiányzó, ill. saját hibájukból távolmaradó minden rendű szolgáloknál a pomessztye föld egy részének (50—100 cset) megvonását és a pénzjárandóságuk csökkentését határozzák el. A városi ellátmánnyal sorozott hiányzó szolgálokat pedig törölni kell a névsorból.³⁶

A hadsereg átszervezése a háborús készülődés miatt indul meg. Az általános fejlődés következménye, hogy a szolgálati birtokon alapuló nemesi hadsereg átszervezése szükségessé válik. Elsősorban a sorozott szolgálok, sztrelecek, kozákok *ellátását egységesítik* (föld és pénzadományt, a sztrelecek kincstári fegyvert kapnak és egyes területeken naturális ellátmányt is) és a katonai egységeket egyöntetűen szervezik.³⁷ A 20-as években új alakulatokat szerveznek: lovasok (rejtár), dragunok és katonák (szodat-gyalogosok) egységeit a föld nélküli bojárfiak, kozák és tatár szolgálok bevonásával. A lovas ezredeket már kincstári ellátással alakítják (havi 3 rubel fizetés, 2 rubel a ló ellátására és kincstári fegyvereket kapnak).³⁸ A kosztromai vajdához küldött utasítás szerint a városokból a föld nélküli bojárfiakat, akik megfelelők a szolgálatra, de a családi pomessztyén vagy votésinán élnek, továbbá a szegénység miatt a falvakban vagy monostorokban élők, vagy máshol eltartott („táplált”) bojárfiakat Moszkvába kell küldeni a katonai teendők megtanulására a két német ezredeshez. Juttatásuk 5 rubel a szegénységük miatt, ellátásukra napi egy altin és a kincstártól lőszert, élelmet kapnak. Hasonló levelek más területekre vonatkozóan is vannak.³⁹

A hadsereg létszámának növekedésére és a pénzjuttatás előtérbe kerülésére példa, hogy 1630-ban a moszkvai bojárfiak és újoncok kifizetésére J. B. Cserkasszkij knyáz és társai 12 170 rubelt vesznek fel a kincstártól.⁴⁰ 1631-ben az uralkodó elrendeli, hogy uralkodói szolgálatra ki kell válogatni a városi dvorján-, bojárfi, pomessztyén levő atamán és jaszaul, kozák, újkeresztény és tatár szolgálokat a megadott városokból (kb. 56 helységet sorol fel). A kiválasztottakat dec. 1-től a moszkvai szolgálokhöz kell sorolni.⁴¹ A szolgálok válogatása, átszervezése összefügg a szmolenszki háború előkészületeivel, de vizsgálódásunk szempontjából azért tartjuk érdekesnek, mert a reformok során *a hadsereg létszámának növelése az uralkodó osztály alsó és felső rétegének arányát módosítja*. A nemesi felkelés jellegű dvorján-bojárfi csapatok helyett a teljesen központi irányítás alatt álló ezredekre tevődik át mindjobban a haderő súlypontja. A sorozott szolgálok létszámának nagyarányú növekedése nem vonja maga után a születési arisztokrácia politikai-katonai szere-

³⁶ Уо. No. 185.

³⁷ *Очерки истории СССР. XVII век, 440. 1.*

³⁸ Уо. 42—44. 1.

³⁹ *Акты . . .*, № 167, 176.

⁴⁰ Уо. No. 284.

⁴¹ Уо. No. 292.

pének csökkentését, de hozzájárul a felső réteg átrendeződéséhez, a mesznyi-csesztvo rendszerének felszámolásához.

A zavaros évek után a pártharcok és belső torzsalkodások elültével az uralkodó osztály sorai rendeződnek. Az 1613-as cárválasztás után az 1577-es udvari szolgálat beosztásához hasonló besorolást találunk a hivatal irataiban 1616-os dátummal. Az akta hiányos, de lehetőséget ad néhány következtetésre az udvari szolgálók megoszlásáról. A rangsorban első bojárok száma 24 és az 1577-es besorolástól eltérően feltünteteti pénzjuttatásukat — F. Jn. Msztiszlavszkij és I. M. Vorotünszkij knyáz: 700 rubelt, a továbbiak 500—300 rubelt kapnak. Csak a besorolás 5. helyén szereplő I. B. Cserkasszkij knyáz kap 200 rubelt, mint sztolnik. A következő 6 okol'nicij személyenként 300 rubelt kap. A négy fontos udvari tisztséget betöltő előkelőség 300—150 rubelt és 1200—1000 cset' földet kap. A rangsorban 2 dumai dvorján következik 120 és 200 rubellel, majd 2 dják (dumai hivatalnok) 200—200 rubel juttatással. Az udvari szolgálatot ellátó további személyek (itt is neves családok fiai) kb. 120 sztolnik 1200—800—500 cset' föld és 130—20 rubel járandósággal. A további csoport a belső szolgálatban (étkefogók-sztrapcsie) 52 személy 9650—550 cset' föld és 55—2 rubel jövedelemmel. Ha összevetjük az 1577-es hasonló tisztségviselőkkel, szembevetve a bojár-okol'nicisiek számának majdnem háromszorosa (11:30) és a belső szolgálók nagymérvű emelkedése (71:180). Továbbá az 1616-os listán feltüntetett pénz és a szolgálati földek a korábbin nem szerepeltek. Mivel más adat nem áll rendelkezésünkre, két feltételezés adódik: a felső szolgálók már a XVI. század végén is kaptak uralkodói ellátmányt, de ez nincs jelölve, vagy nem kaptak ilyet és örökbirtokkal rendelkezve „tiszteességből” látták el hivatalukat. IV. Iván katonai reformjaival kapcsolatban Miller utal az örökbirtokosokra: „Aki Moszkva környékén legalább 50 cset' votcsinát bírt, bojár és bojárfi nem kapott szolgálati földet.”⁴² A jelentős pénzüsszegek viszont azt bizonyítják, hogy a születési arisztokráciát a hivatali és katonai szolgálat komoly jövedelemhez juttatja. A birtokadományok a század közepétől válnak nagyobb méretűekké, amikor a szolgálati birtok örökletessé tétele is megindul.

Az oklevél a dvorjánok sorában közel 300 nevet sorol fel, köztük ismert családok fiait (pl. knyáz Hovanszkij, Kurakin). Szolgálati földjük 900—600 cset'ig terjed, 200—15 rubel pénzjuttatással. A felsorolás M. Danilov dják nevével megszakad, és így hiányzik a városi dvorjánok névsora.⁴³ Az 1577-es lista 160 dvorjánjához viszonyítva a létszám 1616-ban közel a duplája. Ezen túl az előbbinél nem voltak feltüntetve szolgálati jövedelmek. A létszám nagyarányú növekedése arra utal, hogy a központositott állam adminisztrációs, katonai feladatainak bővülésével a felső feudális réteg gyarapszik, természetesen a mesznyi-csesztvo szabályainak érvényesülésével a születési arisztokrácia felső rétegéből.

A hivatalszervezet fejlődése az adminisztratív szolgálatban a bojár-dvorján rétegnek nagy lehetőségeket biztosít. Az államszervezet fő területeire a Bojár Duma tagjai kerülnek, és a prikáz szolgálat a XVII. században megbecsült foglalkozás lesz.⁴⁴ A hivatali tisztségeket a bojárok vezetése mellett a moszkvai dvorjánok nyerik el, mint a különböző hivatalok vezetői. A provinciákban hasonló szerepet tölt be a helyi felső réteg, a választott dvorjánok csoportja.

A hadsereg meginduló reformjai mellett a vezetés továbbra is a bojár-dvorján réteg kezében marad. A városi dvorjánok szerepe növekszik a provinciákban, és

⁴² Миллер: i. m. 34. l.

⁴³ Акты . . . , № 108.

⁴⁴ С. О. Шмидт: О дьячестве в России в середине XVI века. Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран, М. 1963, 190. l.

a kormányzat igyekszik megerősíteni ezeket a bojárság előretörésével szemben. Ezt célozza 1618-ban a szolgálati birtok örökösödési rendjében az özvegynek és fiának elsőséget biztosító rendelet. 1639-ben pedig megtiltják az ujezdi szolgálok földjének átadását a dumai és moszkvai csin részére.⁴⁵

A dvorján szolgálók az új kormányzat fontos bázisát képezik. Földszerzési lehetőségüket megkönnyíti az új cár, a szolgálatuk elismerése a növekvő juttatásokban is kifejeződik. Mihail uralkodásának kezdetén a szolgálati föld és pénzjuttatás emelésére látunk példákat: A. V. Lobanov-Rosztovszkij knyáz az elvesztett 800 cset' és 60 rubel helyett 1614-ben 1200 cset' és 200 rubelt kap, vagy I. I. Polenyicsjev-Kutuzov 400 helyett 450 cset' és felemelt pénzt kap szolgálatáért.⁴⁶ A 20-as években már a szolgálati földek örökletessé tételére találunk példákat. A Kononov dvorján örökbe kapja szolgálati birtokát, mert az 1610-es litván támadás idején Moszkvában börtönbe zárták, — de ez a rendelkezés vonatkozik más szolgálokra is, akiket hasonló sors ért.⁴⁷ A. M. Lvov knyáz is szolgálatai elismerésül kapja örökbirtokul szolgálati földjének egy részét (600 cset').⁴⁸ Az uralkodói adományokat elsősorban a felső réteg élvezi, ezért az alsó szolgálók elégedetlensége a század közepe felé egyre fokozódik. A kormányzatot két érdek szorítja: a bojár-dvorján csoport fontos támasza, ezért övék az elsőség, de az sem érdeke, hogy a katonai birtokosokat tönkretegy. Az alsó szolgálók katonai szerepének növekedésével erősödik követelésük a földfogláló bojárokkal szemben. 1641-ben a szemlére Moszkvába hívott csapatok reformokat követelnek: a szökött jobbágyok felkeresésének határidejét meghosszabbítani, védelmet az „erős emberek” ellen, bírósági reformokat stb. Nagy hanggal „rokost” emlegetnek és híre jár, hogy a „bojárrok el lesznek verve a földekről.”⁴⁹

Az 1649-es törvénykönyv a jobbágyok visszaperlésének határidejét végnélkülivé teszi, tehát örökösen földhöz köti a parasztokat. Ezzel a szolgálók egyik alapvető követelése teljesül. Jóváhagyja az özvegyek és árvák örökösödését a szolgálati birtokon, majd az 1674-es rendelet a szolgálati birtok megváltását teszi lehetővé, azaz, hogy 100—500 rubel lefizetése mellett felmentést ad a katonai szolgálat alól. A rendszer terjedésével a szolgálati és örökbirtok közti különbség formálissá válik. A század második felében a földadományok nagy méreteket öltenek. Alexej Mihajlovics uralkodásától 1690-ig 37 402 paraszti udvar kerül felosztásra, amelynek nagy részét a cári udvarhoz közelállók kapják. A városi (tartományi) szolgálók elégedetlenségének további leszerelésére a felső réteget időnként Moszkvába helyezik szolgálatra.⁵⁰

A bojár-dvorján réteg az abszolutizmus felé haladó központi hatalom kiszélesített bázisa, ezért szükségtelenné válik a mesztnyicsesztvo rendszere. 1682-ben felszámolják mint a szolgálati elsőséget a születési előkelőség alapján meghatározó rendszert, mert akadályozza a megfelelő szakértelemmel rendelkezők előtérbe kerülését az adminisztratív és katonai vezetésben. A mesztnyicsesztvo felszámolásának szükségessége a fejlődésből adódik, de úgy, hogy az uralkodó osztály felső rétege biztosítja a privilégiumát az alsó szolgálókkal szemben, és védi az egész feudális osztály érdekeit a jobbágyág ellenében.

⁴⁵ *Очерки истории СССР XVII век, 143—144. 1.*

⁴⁶ *Акты . . . , № 74, 60.*

⁴⁷ *Уо. No. 176., 178.*

⁴⁸ *Уо. No. 187.*

⁴⁹ *Л. В. Черепнин: Земские соборы и утверждение абсолютизма в России. Абсолютизм в России, сбор. статей, М. 1964, 123—124. 1.*

⁵⁰ *Очерки истории СССР, XVII век, 145. 1. és kk.*

K. VARGA

LE SERVICE MILITAIRE ET LA STRATIFICATION DE LA CLASSE
DOMINANTE DE RUSSIE AUX SIÈCLES XVI—XVII
À LA LUMIÈRE DU „RASRADNYI PRIKAZ”

136 u

L'article se propose d'examiner le développement et les particularités de la noblesse de service. L'auteur se sert des données du „Rasradnyi Prikaz” pour mettre de la clarté au rôle des différentes couches d'origine privilégiée et „enrolées” de la classe dominante de Russie aux siècles XVI—XVII. Elle souligne les facteurs sociaux qui rendirent inévitable le changement du système de „mestnitchestvo”, base des privilèges de l'aristocratie de naissance, et amenèrent des réformes militaires au siècle XVII.

Le fait que la couche supérieure de l'aristocratie est devenue homogène et l'armée s'est réorganisée moyennant les „servants” inférieurs signale le processus du développement de l'absolutisme russe. Ce sont la propriété de service devenue héréditaire et la haute aristocratie tenant entre ses mains les positions de clé qui formaient la base de la puissance absolue.